

Diagnostika komunikačního vývoje předškolních dětí

Assessment of preschoolers' communication development

Jan Průcha

Abstrakt: Osvojení komunikačních dovedností dětmi je nezbytným předpokladem k realizaci formálního i neformálního vzdělávání. Je proto důležité diagnostikovat stav a vývojové fáze komunikačních dovedností již u dětí raného předškolního věku. K tomu účelu jsou aplikovány diagnostické nástroje vypracované ve vývojové psycholingvistice (Průcha, 2011). Nejčastěji používanými nástroji jsou analýzy audio- a videozáznamů dětských komunikačních aktivit. Kromě toho se uplatňují speciální inventáře slov a gest, které mají charakter norem, s nimiž jsou srovnávány komunikační produkty konkrétních dětí. V zahraničí jsou rozšířeny inventáře MCDI (MacArthur Communicative Development Inventories: Words and Gestures, Fenson et al., 1993, 2007). Data jsou získávána z rodičovských záznamů výskytu slov a gest u vlastních dětí. Normativní tabulky pak umožňují stanovit, v jakém stupni komunikačního vývoje se nachází určité dítě. Inventáře MCDI byly adaptovány pro různé jazyky, v českém prostředí zatím nikoliv. Avšak na Slovensku byly na základě MCDI zkonstruovány testy TEKOS I a II (pro děti ve věku 8 – 36 měsíců), které umožňují diagnostiku komunikačního vývoje (verbálního a neverbálního) dětí (Kapálková et al., 2010). Účelem příspěvku je upozornit na tyto testy, které by v důsledku jazykové blízkosti češtiny a slovenštiny mohly být adaptovány i pro diagnostiku českých dětí.

Klíčová slova: předškolní děti; vývoj řeči a komunikace; diagnostika komunikačního vývoje; inventáře dětských slov a gest; vývojová psycholingvistika

Abstract: Acquisition of communication skills by children is a natural prerequisite of their formal and informal education. Therefore, it is important to assess the quality and developmental stages of communication skills in preschool age of children. For this purpose some methods of assessment have been constructed in developmental psycholinguistics (cf. Průcha, 2011). Most frequently analytical methods have been applied on audio- and video records of child speech. Besides special inventories of child communicative products have been elaborated, especially MCDI (MacArthur Communicative Development Inventories: Words and Gestures, Fenson et al., 1993, 2007). Data come from speech produced by children and recorded by their parents. Though this procedure reveals some shortcomings it is widely used in many countries as a normative tool for assessing children's communicative development. In the Czech Republic this approach has not been applied so far whereas in Slovakia special tests have been constructed on the basis of MCDI (Kapálková et al., 2010). Those are TEKOS I and II (for children of the age 8 – 36 months). The tests have been validated in sample of 1715 children and due to linguistic relationship of Slovak and Czech language they can be adapted also for the assessment of speech and communication development of Czech preschool children.

Keywords: preschool children; ontogenesis of speech and communication; assessment of communication development; inventories of child words and gestures; developmental psycholinguistics

1 Předškolní věk dětí – opomíjený objekt pedagogického výzkumu

V českém pedagogickém výzkumu je v současnosti zvláštní situace: Na jedné straně se velmi zdařile rozvíjí zkoumání různých problémů edukace v školním prostředí jako je zejména výzkum reálné výuky prostřednictvím videostudií, výzkum klimatu ve školních třídách a učitelských sborech, výzkum školních učebnic a kurikul, výzkum fungování základní školy v různých typech prostředí, a další. Tyto výzkumy mají obvykle výbornou metodologickou úroveň srovnatelnou se špičkovými zahraničními pracemi. Na druhé straně stojí skutečnost, že naprostá většina těchto výzkumů je tematicky zaměřována na procesy, subjekty a podmínky edukace týkající se základního vzdělávání, jen ojediněle středního (vyššího sekundárního) vzdělávání, zatímco záležitosti týkající se období preprimárního vzdělávání zůstávají výrazně nepovšimnuty ze strany pedagogických výzkumníků. Stačí se podívat na sborníky konferencí ČAPV z předchozích let nebo na časopis *Pedagogika* a další periodika, z nichž je zřejmé, že předškolní věk dětí není empirickým výzkumem téměř vůbec pokryt.

Je to samozřejmě nedostatek. Jak vzhledem ke skutečnosti, že kognitivní a sociální rozvoj dětí v předškolním věku je považován za rozhodující fázi determinující do značné míry úspěšnost pozdějšího školního vzdělávání, a tudíž je žádoucí se této etapě celoživotního vzdělávání výzkumně věnovat. Současně je to nepříznivá situace ve srovnání se zahraniční vědou, kde předškolní edukace je intenzivně a dlouhodobě zkoumána v řadě vyspělých zemí ze strany psychologů, pedagogů, sociologů a také lingvistů.

Právě lingvistická stránka předškolní edukace je zvláště významná. V období před zahájením školního vzdělávání se u dětí rozvíjí *jazyková a komunikační kompetence*, jejíž stav podmiňuje to, jak zdařile jsou děti schopny se vypořádávat s nároky, které na ně klade školní výuka, formální jazyk školy a komunikace s učiteli. Je známo (z reflexí učitelek mateřských škol a z výsledků ojedinělých výzkumů), že v populaci českých dětí předškolního věku je významná část jedinců, kteří nedosahují úroveň jazykové a komunikační kompetence potřebnou pro zahájení úspěšného školního vzdělávání. Např. Bytešníková (2007) publikovala nálezy ze screeningového šetření dětí ve 125 mateřských školách Jihomoravského regionu. Zjistila, že nejčastější nedostatky se projevují v souvislém vyjadřování (33,4 % dětí), v malé slovní zásobě (29,8 %), ve výslovnosti (27,0 %) a v dalších řečových dovednostech. Zároveň byly zjištěny nedostatky v úrovni komunikační kompetence dětí, kde nejsou dosahovány očekávané výstupy plánované v *Rámcovém vzdělávacím programu pro předškolní vzdělávání* (2004). Tyto nedostky se týkají jak schopnosti vyjadřovat samostatně a smysluplně myšlenky, nápady, pocity aj. (více než 33 % dětí ve vzorku 3 317 jedinců), tak schopnosti porozumět slyšenému, zachytit hlavní myšlenku příběhu aj. (kolem 31 % dětí). Na základě toho autorka konstatuje, že poměrně velká část šestiletých dětí *není plně připravena z hlediska své řečové a komunikační vybavenosti na zahájení školního vzdělávání*.

Tento stav je samozřejmě nepříznivý a vyvolává nutnost zabývat se hlouběji z lingvistickopedagogického hlediska diagnostikou stavu a vývoje jazykové a komunikační kompetence dětí předškolního věku. Výzkum Bytešníkové (2004) je v této oblasti ojedinělý a kromě několika bakalářských či magisterských prací s dílčími nálezy nejsou k dispozici data ze systematického empirického výzkumu. Přitom se naskýtají zajímavé a vědecky i prakticky důležité problémy k výzkumu:

- Jak je rozvoj jazykové a komunikační kompetence dětí ovlivňován sociokulturními faktory jejich rodinného prostředí?
- Jaké charakteristiky má komunikace dětí s učitelkami v mateřských školách?
- Jaká je proporce různých komunikačních aktivit během dne ve třídách mateřských škol?
- Mají všechny děti v mateřských školách stejné příležitosti k rozvíjení komunikační kompetence nebo jsou některé děti znevýhodněny? atd.

Tyto a další otázky nejsou v České republice zkoumány. Jedním z důvodů může být metodologická nerozvinutost, neznalost vhodných diagnostických nástrojů pro příslušné výzkumy. Z toho důvodu zaměřuji tento příspěvek na stručný přehled diagnostických přístupů a metod aplikovaných (především v zahraničí) na zjišťování stavu a vývoje jazykové a komunikační kompetence dětí. Podrobnosti jsou objasňovány v knize *Dětská řeč a komunikace* (Průcha, 2011).

2 Metody a nástroje v diagnostice stavu a vývoje dětské řeči a komunikace

Monitorování stavu a rozvoje řeči a komunikace dětí předškolního věku má poměrně dlouhou tradici od počátku 20. století. U nás byl protagonistou této diagnostiky zejména Václav Příhoda, který v 30. letech minulého století a později prováděl deníkové záznamy řečové produkce dětí. Metoda *deníku* s dlouhodobým zachycováním vývoje zejména slovní zásoby dětí byla velmi rozšířena a používá se omezeně i dnes.

V současnosti je ovšem nejčastěji aplikovanou metodou analýza *audiozáznamů a videozáznamů*, které umožňují komplexní registraci řeči a komunikace dětí. Výhodou této metody je možnost zaznamenávat řečové i neverbální komunikační chování dětí, a to v různých prostředích (rodina, mateřská škola, laboratoř), v různých situacích (hra, stolování, edukační aktivity aj.) a ve skupinové komunikaci. Klasický a dodnes inspirující výzkum řeči a komunikace rumunských dětí v mateřských školách prostřednictvím audiozáznamu a pozorování provedla T. Slamová-Cazacová (česky 1966). Zcela unikátní je výzkum *řeči učitelů mateřských škol* na Slovensku, též na základě audiozáznamů, který umožňuje posoudit, jak tyto učitelky komunikují s dětmi (Slančová, 1999) a jak ovlivňují jejich jazykový a komunikační vývoj. Jak je tento přístup významný, ukazuje např. výzkum amerických vědců (Bowers & Vasilyeva, 2011). Ti zjišťovali, jak řeč učitelů v mateřských školách ovlivňuje rozvoj slovní zásoby jednak u dětí – rodilých Američanů, jednak u dětí učících se angličtinu jako druhý jazyk. Řeč učitelů byla nahrávána audiálně, slovní zásoba dětí byla měřena na začátku a na konci školního roku pomocí obrázkového testu. Prokázalo se, že na obě skupiny dětí působí určité charakteristiky řeči učitelů (zejm. pokud jde o růst slovní zásoby), ovšem za současného působení faktoru socioekonomického prostředí rodin dětí.

Dalším diagnostickým nástrojem jsou psycholingvistické *testy*. V zahraničí jsou vyvinuty a aplikovány neverbální testy pro měření řečového vývoje předškolních dětí, jako je zejména *Peabody Picture Vocabulary Test* (Dunn & Dunn, 1997). Tyto testy jsou nejčastěji zaměřeny na diagnostiku slovní zásoby, méně často na zjišťování stavu gramatické kompetence dětí. Na Slovensku byly zkonstruovány testy zjišťující charakteristiky komunikačního rozvoje dětí raného věku (Kapalková et al., 2010), validizované na reprezentativním souboru slovenských dětí. Tyto testy byly vyvinuty na základě inventářů dětských slov a gest (viz níže).

Inventáře jsou specifickým nástrojem diagnostiky dětské řeči a komunikace. Inventáře jsou seznamy slov a seznamy neverbálních gest, reprezentující určité normy, s nimiž se srovnává stav řečového a komunikačního vývoje jednotlivých dětí. Nejznámější je inventář MCDI (*Mac Arthur Communicative Development Inventories: Words and Gestures*, Fenson et al., 1993, 2007). Nástroj funguje takto: Rodičům zkoumaných dětí jsou po instruktáži zadávány seznamy slov a gest a jejich úkolem je průběžně zaznamenávat do inventářů, která slova a gesta a v kterém věku dětí se poprvé vyskytla. Záznamy jsou pak analyzovány a srovnávány s normami vývoje dětské řeči a komunikace. Aplikace MCDI byla provedena v desítkách výzkumů v USA a jiných zemích a byly též vypracovány modifikace pro některé jazyky mimo angličtinu. Na základě MCDI byly zkonstruovány testy TEKOS na Slovensku, které stojí za podrobnější popis.

3 Slovenské testy pro hodnocení komunikačních schopností dětí

Na Filozofické fakultě Prešovské univerzity působí již několik let tým pracovníků pod vedením prof. Daniely Slančové, který se zabývá zkoumáním parametrů dětské řeči a komunikace dětí předškolního věku. K tomu účelu bylo vytvořeno *Virtuálne labororium detskej reči*, které na stránkách (<http://laboratorium.detskarec.sk>) informuje o různých aktivitách a publikacích tohoto týmu. Mezi jeho hlavní výsledky patří zkonstruování testů a norem pro měření komunikačních schopností dětí ve věku 8-30 měsíců, jejichž struktura, aplikace a vyhodnocování dat je publikována (Kapalková et al., 2010).

Nutno připomenout, že vývoj testů probíhal po několik let na základě záznamů řeči a komunikace slovenských dětí a všestranných analýz řečových a komunikačních produktů. Tyto analýzy byly průběžně prezentovány v řadě dílčích publikací pracovníků týmu a hlavně v kolektivní monografii *Štúdie o detskej reči* (2008, ed. D. Slančová). Před konstruováním testů bylo nutno nejprve rozhodnout, který diagnostický přístup pro hodnocení dětských řečových a komunikačních schopností aplikovat. Z možných metod byl zvolen přístup založený na adaptaci amerického inventáře MCDI (*MacArthur – Bates Communicative Development Inventory*). Na tom je založen i slovenský *Test komunikačného správania* TEKOS I a TEKOS II pro hodnocení charakteristik verbálního a neverbálního chování dětí.

TEKOS I (Slova a gesta) je navržen pro děti ve věku od 8. do 16. měsíce. Podle svého pozorování rodiče zaznamenávají, jak děti rozumějí řeči dospělých, ale především se zjišťuje rozsah aktivní a pasivní slovní zásoby dětí. Rodiče mají k dispozici seznam 331 slov a slovních spojení rozdělených do 17 tematických oblastí (slova označující zvuky zvířat, hračky, části těla, lidí apod.). Pozorovatelé mají u každého slova ze seznamu zaznamenat, zda jejich dítě dané slovo používá nebo pokud ho ještě nevyslovuje, zda mu rozumí, event. zda se určité slovo v slovníku dítěte zatím vůbec nevyskytuje. Druhá část testu je zaměřena na hodnocení neverbální komunikace dětí a hodnocení vývoje jejich činností spojených s komunikačním záměrem. Jednotlivé subtesty zjišťují výskyt gest dětí (ukazování na předměty či osoby apod.) a různých pohybových aktivit.

TEKOS II (Slova a věty) je určen pro děti ve věku od 17 do 30 měsíců věku. První část opět hodnotí rozsah aktivní a slovní zásoby (na základě seznamu 610 slov), druhá část je zaměřena na podrobné hodnocení gramatických jevů v řeči dětí (jak používají tvary slov, předložkové vazby, jak dlouhé věty vyslovují, a další gramatické a syntaktické prostředky).

Z metodologického hlediska je důležité, že autorky publikace podrobně vysvětlují, jak byl nástroj TEKOS vytvářen. Jde o autorizovanou adaptaci dotazníkového testu *MacArthur--Bates Communicative Development Inventories* (Fenson, L. et al., 1993, 2007). Avšak není to mechanický překlad amerického vzoru, nýbrž základem konstruování byl tříletý longitudinální výzkum pěti slovensky mluvících dětí, které byly sledovány od narození až do věku 36 měsíců. Komunikace dětí s rodinnými příslušníky byla zaznamenávána na video v přirozeném prostředí dětí a z analýz videozáznamů byly pak stanoveny položky testu, výběr slovní zásoby, gest atd. Standardizace nástroje byla realizována na základě vyšetření souboru 1717 dětí, jejichž rodiče (resp. většinou matky) se začleňovali do pozorování svých dětí (kontakt s rodiči byl navázán jednak internetem, jednak prostřednictvím jeslí, mateřských škol aj.). Zkoumaný vzorek reprezentuje dětskou populaci z celého území Slovenska a s různou vzdělanostní úrovní rodičů (ovšem s výrazným zastoupením rodičů s vysokoškolským vzděláním, takže – jak autorky upozorňují – normy TEKOS nejsou zcela adekvátní pro aplikaci u dětí rodičů se základním vzděláním).

Pro praktické využití testu TEKOS slouží normy reprezentující úroveň řečové a komunikační vyspělosti dětí. Protože pro TEKOS byly zjištěny vysoké hodnoty reliability a validity, je

možno dané normy používať ako dosť presný nástroj mieriú úroveň vývoje reči konkrétneho dieťaťa ve srovnání s jeho vrstevníkym. Kniha (Kapalková et al., 2010) je vybavena mnoha tabulkami, grafy a testovými archy, ktoré môžu pomoci užívateľom administrovať, analyzovať a interpretovať zjišúená data. K tomu slouží také typologie vývojových profilů dieúí (dieúí s nadprůměrnou úrovní komunikačních schopností; dieúí s vývojem reči přiměřeným věku; dieúí s opožděným vývojem reči; dieúí s identifikovaným narušením vývoje reči). TEKOS tak mohou používat slovenští logopedové, děúští psychologové, pediatri a pedagogové dieúí předškolního věku. Aplikaci jim umožňuje i to, že v CD-ROMU připojeném ke knize jsou připojeny testové archy s úplným zněním obou testů.

Jistě jsou tyto slovenské práce inspirující pro výzkumníky v České republice, kde se zatím zkoumání stavu a vývoje reči a komunikace dieúí neprovádí a zahraniční diagnostické nástroje nejsou aplikovány (možná ani známy). Tato diagnostika by měla být součástí širšího zkoumání pedagogických problémů dieúí a edukace v předškolním věku.

Literatura

- Bowers, E. P., & Vasilyeva, M. (2011). The relation between teacher input and lexical growth of preschoolers. *Applied Psycholinguistics*, 32(1), 221–241.
- Bytešníková, I. (2007). *Rozvoj komunikačních kompetencí u dieúí předškolního věku*. Brno: MU.
- Dunn, L. M., & Dunn, L. M. (1997). *Peabody picture vocabulary test*. Circle Pines, MN: American Guidance Service.
- Fenson, L. et al. (1993, 2007). *Mac Arthur communicative development inventories: Users guide and technical manual*. Baltimore, MD: Paul H. Brookes.
- Kapalková, S. et al. (2010). *Hodnotenie komunikačných schopností dieúí v ranom věku*. Bratislava: Slovenská asociácia logopedov.
- Průcha, J. (2011). *Děúská řeč a komunikace. Poznatky vývojové psycholingvistiky*. Praha: Grada.
- Rámcový vzdělávací program pro předškolní vzdělávání*. (2004). Praha: Výzkumný ústav pedagogický.
- Slamová-Cazacová, T. (1966). *Dialog u dieúí*. Praha: SPN.
- Slančová, D. (1999). *Reč autority a lásky. Reč učitelky materskej školy orientovaná na dieú'a – opis registra*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.
- Slančová, D. (Ed.). (2008). *Šúúdie o detskej reči*. Prešov: FF Prešovskej univerzity.

Kontakt

Prof. PhDr. Jan Průcha, DrSc.
Varnsdorfská 333, 190 00 Praha 9
e-mail: janprucha@volny.cz

Bibliografické údaje

Průcha, J. (2011). Diagnostika komunikačního vývoje předškolních dieúí. In T. Janík, P. Knecht, & S. Šebestová (Eds.), *Smíšený design v pedagogickém výzkumu: Sborník příspěvků z 19. výroční konference České asociace pedagogického výzkumu* (s. 157–161). Brno: Masarykova univerzita.

Dostupné z: <http://www.ped.muni.cz/capv2011/sbornikprispevku/prucha.pdf>

doi: 10.5817/PdF.P210-CAPV-2012-50